

Sayı : 16

Sen: 1998

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

İSTANBUL 1998

ESKİÇAĞ KÜLTÜR TARİHİNDE KÂTİP

*Nuray Yıldız**

Kâtiplik mesleği, bilim ve kültür hayatının ürünlerini bize taşıyan ve toplumların gelişmesini sağlayan önemli bir kurumdur. Bu meslek, insanoğlunun herhangi bir yazı taşıyıcısı üzerine, çeşitli araç ve gereçler kullanarak, yazmağa başlaması ile ortaya çıkmıştır. Bu durumda kâtiplik mesleği, yazının tarihi ile paralellik gösterir. Paleolitik devirden itibaren mağra duvarlarına çizilen, niteliği tartışmalı petroglifler; sihirbazlar, büyücüler, din adamları ve ilk ressamlar diyebileceğimiz ilk kâtipler tarafından yapılmışlardır. Ancak onun bir meslek haline gelişi, yazının bulunması ve kısmen yaygınlaşması, bunu öğrenenlerin de toplumda saygınlık kazanması ile olmuştur. M.Ö. III. bin yılının sonundan itibaren gördüğümüz bu meslek adamları, toplumda iş bölümünün gelişmesi ve meslek dallarında uzmanlaşmağa gidilmesi sonucunda, değişik adlar ile ortaya çıkmışlardır. M.Ö. II. bin yılında ise daha belirgin bir kimlik kazanmışlardır.

Günümüzde karşılaştığımız kâtip, zabıt kâtibi, sekreter, noter, arşivci, kütüphaneci ve çeşitli hesapları tutan muhasebeci ve benzeri mesleklerin başlangıçta birbirinden ayrılmadığı söylenebilir. Bu dönemlerde, özellikle Önasya ülkelerinde, yönetici konumundaki sekreterler ile yazı yazan alt gruptaki kâtipler aynı kişiler olmuşlardır. Okuma-yazma ayrıcalığına sahip bu ilk kâtiplerin, yazılı kültür hayatını başlatanlar oldukları söylenebilir.

Konumuz olan eski Yunan ve Roma döneminde gördüğümüz, görevleri farklılaşmış, ayrı meslek dallarını içeren katibe geçmeden önce, Önasya ülkelerinde rastladığımız bazı kâtiplik görevlerinden örnekler verelim.

Eski Mısır'da yazıyı icat ettiğine inanılan tanrı Thot'un, aynı zamandan kâtiplerin atası ve koruyucusu olduğuna inanılır. Kutsal bir meslek olan kâtiplik, aynı zamanda yüksek düzeyde bir devlet memurluğu statüsüne sahip bir meslektir. Bunun da ötesinde Eski Krallık (M.Ö. 2780-2280) döneminde

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

en yüksek eğitime sahip olan kâtipler, Orta Krallık (M.Ö. 2130-1600) döneminde okulların açılması ile öğretmenlik görevini de üstlenmişlerdir. İlk evlerde başlayan bu eğitim, zamanla dinin korunması altında, tapmaktalara bağlı okullara geçince, din adamı-kâtipler eğitici görevi üstlenmişler ve ayrıca kendi meslektaşlarını da yetiştirmeğe başlamışlardır. Artık Yeni Krallık (M.Ö. 1580-1110) zamanında, onların, edebiyat, coğrafya, aritmetik, geometri, beden eğitimi gibi dersler ile yetiştirilerek, metinleri elle yazar veya kopye ederken hata yapmamaları için genel kültür edinmeleri sağlanmıştır¹.

Eski Mısır'da erken tarihlerden itibaren ülkenin yönetimi için köklü bir bürokrasiye gerek duyulduğu düşünülecek olursa, kâtiplik görevinin buradaki önemi kolayca anlaşılabilir. Bu bürokrasi için kanun uygulamaları, gerekli evrakın toplanması ve bunların arşivlenmesi önem taşıyordu. Günlük hayatta ise malların değiş-tokuşuna dayanan değişim ekonomisi, tarım alanlarının ölçülüp kaydedilmesi gibi kadastro işlemleri, tahıl ve hayvanların ölçülüp, sayılıp kaydedilmesi gibi ticaret ile ilgili alanlar kâtipleri gerekli kılmıştı. Ayrıca devlet yönetimini yürüten bürolarda kâtiplerce sürdürülen yazışma ve bunların arşivlenmesini zorunlu kılmıştı. "Tahıl Ölçme Evi", "Sığır Sayma Evi" gibi devlet ekonomisini ayakta tutan bürolar, kâtipsiz varlığını koruyamazdı. Kralların yönetimindeki kâtipler ise her çeşit yazışmaları yürütüyor ve alt gruplara ayrılıyorlardı. Orduda ise kâtip, gene en yüksek görevli olarak yazıları yazıyor ve koruyordu. Eski Mısır'daki toplumda kanuna uygun yaşamının önemine bağlı olarak, çeşitli şikâyetler, satın almalar, kira ve ödünç verme işlemleri, evlilikler yasalara uymalı ve kayda geçirilmeliydi². Bunun yanında eski Mısır'da gelişen matematik, yapı sanatı, astronomi ve tıp³ ile edebiyat, özellikle papyruslar üzerine yazılan ölü metinleri aynı şekilde kâtiplerin rolüne işaret eder.

Eski Mısır'da bulunan arkeolojik tasvirler de kâtibin önemini vurgulamaktadır. Örneğin Louvre'de bulunan bunlardan birinde, Amon evinin kâtibisi Nebmerutef, tanrı Thol'un yönetiminde görevini yapmaktadır. Thol bir babun olarak tasvir edilmiş, kâtip ise ellerinde papyrus rulosu, kulağında kalemi (fırçası) ve ağaçtan yazı levhası ile gösterilmiştir. Yüksek düzeyde memurlardan Meket-Re'nin önünde duran dört kâtip ise, efendisinin sığırlarını

1 M.A.Hussein, *Origins of the Book, Egypt's Contribution to the Development of the Book from Papyrus to Codex*, New York 1972, s. 13-4.

2 H. Kees, *Agypten, Kulturgeschichte des alten Orients*, München 1933, III, 1, 222; E. Posener, *Archives in the Ancient World*, Cambridge 1972, s. 74, 76-7.

3 A. Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara 1991., s. 33-115.

saymaktadır. İki sığırtaç ve vergi topladığı sanılan üç kişi ise parmakları ile hesap yapmaktadır⁴.

Diğer bir arkeolojik belgeye bakılırsa, ölüm sırasında dahi kâtibin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birinde çakal kafalı tanrı Anubis, ölmüş insanların kalbini tartarak adaleti sağlarken, tanrıların kâtibi Thot ise bu adaletin sonucunu yazı tahtasına yazmaktadır⁵.

Böylece eski Mısır'da günlük hayatın her alanında, edebi ve kültürel, bilimsel çalışmalarda, değişik, ancak birbirine yakın meslekleri temsilen, bazen kutsal, bazen de bürokraside yüksek bir düzeyde kâtip ile karşılaşırız. Öyle ki bu güvenilen kişi, arşivcilerin kâtibi Mai, III. Ramses'in (M.Ö. 1198-1167) zamanında diğer görevli Peremhab ile krallıkta gözü olan bir harem kadının çıkarttığı bir entrika için, hakem dahi tayin edilmişlerdi⁶.

Mezopotamya'da M.Ö. III. bin yılda çivi yazısının bulunuşu ve yayılması, ayrıca bölgede çok kullanılan kil tablet üzerine yazılmağa başlaması ile, kâtiplik mesleği de önem kazanmıştır. Bir yandan Mezopotamya'da yaşayan milletlerin kültür hayatını yazıya geçirerek ileriki kuşaklara taşıyan kâtip, diğer taraftan da Mısır'da olduğu gibi, sekreterlik, kopistlik, muhasiplik, arşivcilik gibi çeşitli bürokratik görevleri üstlenerek, yüksek bir devlet memuru olmuştur. Yazının yaygınlaşmadığı bir dönemde, devlet emrinde bulunmaları dışında özel iş adamları da bu sekreter ve kâtipleri kiralamışlardır. N. Kramer, kâtiplerin, Mezopotamya toplumunun üst düzeyindeki ailelerden geldiğini şöyle anlatır: "Nikolaus Schneider, o zamana kadar yayınlanmış bin kadar ekonomik belge içinde beş yüz kadar yazıcının ismini çıkardı. Daha sonra, onlardan çoğunun baba ismini ve mesleğini tesbit etti. Schneider'in topladığı bu bilgilere göre, yazıcıların babaları okulu bitirmiş vali "şehir babası", elçi, mabet idarecisi, askeri memur, kaptan, yüksek vergi memuru, çeşitli rahipler, müfettiş, işçi başı, yönetici, kâtip, arşivci, muhasebeci gibi meslek sahibi idiler⁷". Ekonomik yönden güçlü ailelerin çocukları olan ve şehrli insanlar olan kâtipler, yüksek zekâlı ve saygın kişiler olarak görülmüşlerdir. Çünkü kentlerde yaşayan ve ekonomik düzeyi yüksek olan aileler, çocuklarını saygın bir meslek olarak kabul edilen kâtiplik alanında eğitmişlerdir. Kâtip adayları "tablet evi" adı verilen okula giderek, usta-çırak

4 H.E. Winlock, *Models of Daily Life in Ancient Egypt from the Tomb of Meket-Rec at Thebes*, Cambridge 1955, s. 20-1.

5 E.A.W. Budge, *Osiris and the Egyptian Resurrection*, London 1911, II, (İkinci cilt frontispisi); H. Kees, *Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der altern Agypten*, Berlin 1956, 2. Aufl. Çeşitli tasvirler için bkz. J.B. Pritchard, *The Ancient Near East in Pictures Relating to the Old Testament*, Princeton 1954, s. 275, no. 230, s. 276, no. 233.

6 J. Breasted, *Ancient Records*, I, 208-221 ; krş. Posener, *aynı eser*, s. 89.

7 S.N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. M.İ. Çiğ, Ankara 1990, s. 3.

ilişkisi içersinde yetişiyorlardı. Bu eğitim sonunda, saray ve tapınaklarda kâtiplik görevi yapıyorlardı. Yönetimle ilgili çalışmalar dışında, kralın mektuplarını cevaplandırıyorlar⁸, devlete ilişkin sözleşmeler, ticari akitler, hukuki yazışmalar görevleri arasında bulunuyordu.

Kâtipler zamanla tapmak kâtipler, ordu kâtipleri, tıp dalında çalışan kâtipler olarak ayrılmışlardır⁹. E. Chiera'ya göre, toplumun günlük hayatında büyük rol oynayan kâtipler, şehir kapısında bekleyen, yeri belli olan kişilerdi. Halkın ihtiyacı olan çeşitli belgeleri yazan kâtip, onu mühürler ve zarfa koyardı¹⁰.

Kâtiplerin Mezopotamya'da saygın bir meslek olduğunu ve M.Ö. III. bin yıldan itibaren bölgede yaşayan Sümerler, Assurlular, Selevkoslar ve eski İranlılar zamanında kültür alanında önemli hizmetlerde bulduklarını biliyoruz. Mezopotamya kaynakları onlardan söz ederken değişik isimler verir¹¹. Filolojik belgeler dışında, arkeolojik kalıntılar da bu yörede kâtibin varlığını ortaya koymaktadır. Örneğin Bağdat'da bulunan ve Lagas'dan gelme siyah volkanik taş kabartma üzerinde, Erken Sülaleler döneminde, Ur Nanse zamanında (M.Ö. XX. yüzyıl) tarihlenen bir kâtip tasviri görülmektedir. Yüzü traş edilmiş, giyimli, oturan bu kâtip Dudu adını taşımaktadır¹².

Assur alçak kabartmalarında da savaşta yağmalanan malların, kâtipler tarafından kaydedildiği görülmektedir. Bunlardan birinde iki kâtip tasvir edilmiş olup, birisi kil tablet üzerine yazmakta, diğeri ise sağ elinde bir kalem ve sol elinde de esnek bir yazı malzemesi tutmaktadır. Bu nesne, kısmen sarılmış bir rulodur. Özellikle M.Ö. VIII. yüzyıla tarihlenen III. Tiglatpaleser dönemi (M.Ö. 668-627) duvar resimleri ile III. Adadnirari (M.Ö. 810-783) devri kabartmalarında, sol elinde bir tablet, diğeri elinde *stylus* tutan sakallı kâtip tasvirleri görülür¹³.

Görüldüğü gibi, M.Ö. I. bin yıl boyunca Assur, Yeni Babil, Pers, Arami ve diğeri Önasya ülkelerinde kâtipler, kil tablet yanında pergament ve papyrus üzerine edebi, dini, ekonomik, hukuki ve diğeri konulardaki metinleri yazdılar.

⁸ A.L. Oppenheim, "A Note on the Scribes in Mesopotamia", *Studies in Honor of Benno Landsberger*, Chigaco 1965, s. 253-6

⁹ G. Contenau, *La Vie quotidienne a Babylone et en Assyrie*, Paris 1950, s. 182-3.

¹⁰ E. Chiera, *Kilden Kitaplar*, çev. A. Dinçol, İstanbul 1964, s.42-3.

¹¹ amnel Kus-Sar (deri üzerine yazan kâtip), amel Dup-Sar (kil tablet üzerine yazan kâtip), kussarru, amel dupsarru, amelsi-pir ve amel si-pi-ri gibi. Bkz. R.P. Bougherty, "Writing upon Parchment and Papyrus among the Babylonians and the Assyrians", *JAOS*, 48 (1928), s. 109-135.

¹² Pritchard, *aynu eser*, s. 275, no. 229.

¹³ Layard, *Monuments of Nineveh*, 1, 58; P. Thureau-Dangin and M. Dumand, *Til-Barsip*, Paris 1938, pl. 50, s. 54-6; Pritchard, *aynu eser*, s. 276, no. 235.

M.Ö. VIII.-VI. yüzyıllar arasında Arami kâtipler, Babil ve Assur'a giderek, onların kültürleri üzerinde etkili olarak görevlerini burada sürdürdüler¹⁴. Mezopotamya'nın kültür hayatında büyük rol oynayan kâtipler bu yörenin kültür birikimini bize aktaran kişiler oldular.

Anadolu'da kâtipler, M.Ö. III. bin yılından itibaren kullanılan yerli hiyeroglif ve sonra Assur kolonistleri tarafından M.Ö. II. bin yılın başında getirilen çivi yazısı ve M.Ö. I. bin yılında ise Geç Hititler ile Anadolu'daki diğer Urartu, Lydia, Fryg ve diğer toplulukların hiyeroglif, çivi ve çeşitli harf yazılarını kullandılar. Bu kâtipler, Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi, gerek kültürel hayatın devamlılığını sağlamak için düşünce ve kültür ürünlerini yazıya geçirirken, gerekse devlet bürokrasisinde sekreter olarak devletin önemli memurları arasında yer aldılar. Kâtipler, kil tablet, ağaç levha, papyrus ve pergament gibi çeşitli yazı taşıyıcıları üzerine yazdılar. Anadolu'da özellikle Hitit metinleri üzerinde çalışan bilim adamı Th. Bossert'e göre, Hitit metinlerinde tahta tabletler üzerine yazan kâtipler de vardı ve bunlar, kil üzerine yazan kâtiplerden ayırdedilmişlerdir¹⁵. Hititler'e ilişkin çivi yazılı belgelerin çokluğu nedeniyle özellikle kâtiplerin durumu, onlardan öğrenilmektedir. Kâtip, Hititler'de yüksek sosyal düzeyde bir görev olarak kabul edilmiş ve İmparatorluk döneminde kil tablet kâtibi, sarayın yüksek rütbeli kişilerine dahil olmuştur. İmparatorun vekili olarak, günlük duaları yaptırma yetkisine sahip olmuştur. Ancak yukarıda belirtilen ağaç levha kâtipleri ise, nalbant ve diğer aşağı kademedeki personel arasında sayılmıştır¹⁶.

Hitit yazılı belgeleri dışında arkeolojik belgeler de Anadolu'da kâtiplerin varlığını ortaya koymaktadır. Çeşitli dönemlere ilişkin kabartmalarda onlara rastlıyoruz. Ancak özellikle Geç Hitit dönemine tarihlenen Zincirli kabartmasında, kral Barrakab'ın önünde duran kâtip, kolunun altında bir tahta *diptychon* taşımaktadır. Burada M.Ö.VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen tahta tablet kâtibi gösterilmiştir. Hitit hiyeroglif ve Arami yazılarının bu ağaç tabletlere yazıldığı anlaşılmaktadır¹⁷. Maraş'da da iki Geç Hitit kabartması üzerinde tablet kâtipleri tasvir edilmiştir¹⁸. Sam'al (Zincirli) ortostatında bir

¹⁴ *The Cambridge Ancient History*, III, 1-126; Dougherty, *aynı eser*, s. 135.

¹⁵ H. Th. Bossert, "Hititlerde Yazı Malzemesi ve Yazı Aletleri", çev. U.B. Alkım, *Belleten*, 61 (1952), s. 1. Ayrıca bkz. E. Laroche, "La Bibliothéque de Hattusa", *Archiv Orientalni*, 17 (1949), s. 7-23; H.G. Güterbock, *Das Siegel bei den Hethitern, Symbolae ad jura orientis antiqui pertinentes Paulo Koschaker deductae*, 1939, s. 26-36.

¹⁶ A. Pohl, "Bibliotheken und Archive im alten Orient", *Orientalia*, 25 (1956), s. 108 ve A. Goetze, "Kleinasien" in *Kulturgeschichte der alten Orients*, München 1957, III, 1., 2. Aufl., s. 172.

¹⁷ Bossert, *aynı eser*, s. 4, res. 3.

¹⁸ Bossert, *aynı eser*, s. 5, res. 5 ve 6; E. Akurgal, *Spaethehitische Bildkunts*. 1949, Lev. XLII, res. a,b.

saray kâtibî tasvir edilmiş olup, Berlin'deki Staatliche Museen'de bulunmaktadır. Bu da hiyeroglif ve Arami yazılarını yazdığı sanılan bir kâtip idi¹⁹. Maraş'da bulunan bir kabartmada ise prens Tarhu(n)pia olarak nitelenen kişi, sağ elinde bir yazı aleti tutar. Bir ucu genişletilmiş *stylusa* benzeyen bir kalem ile, tahta tablet üzerine yazan bir kişinin tasviri vardır. Onun; tam olarak kâtip olduğu söylenemez. Ayrıca Louvre'da da defter ve hokka tutan figür tasvirlerinin yer aldığı kabartmalar bulunmaktadır²⁰.

Eski Yunan ve Roma Dönemi

Eski Yunan ve Roma devrini kapsayan Antik çağda kâtiplerin kültür hayatındaki rolü, daha çok fikir ürünlerini kaleme almaları ve ayrıca onları kopye ederek çoğaltmaları ile olmuştur. Bu çoğaltma sonunda ise, zamanla kitapçı ve basımcılara dönüşmeğe başlamışlardır. Bu sayede, henüz matbaanın bulunmadığı bir dönemde kitaplar elle çoğaltılarak, Antik çağın değerli edebiyat, tiyatro felsefe ve bilimsel eserleri bize kadar ulaşmıştır. Ayrıca bu değerli fikir ürünlerini içine alan kütüphanelerin kitap sayılarının artırılması da onların sayesinde olmuştur. Kâtiplerin çalışmaları sonucunda, kütüphaneler gelişmiş ve halkın okuma alışkanlığı yaygınlaşmıştır. Bunun yanında kitap ticaretinde gelişmeler olmuştur. Antik çağda *scriba* adı ile tanıdığımız, her çeşit görevi üstlenen genel kâtip kavramı içerisinde, özellikle kopist anlamı ile bilinen kişilere *bibliographos*, *librarius* gibi adlar verilirken; kitapçı bu, işi yaygın bir ticaret amacı ile yapmamış iseler de, zamanla bu durum değişmiştir.

Eski Yunanlılar'ın M.Ö. IX. yüzyılda harf yazısını almalarından önce Girit ve Mikenai'da kil tabletler üzerine yazılmış piktografik bir yazının kullanıldığı bilinmekte ve yüksek düzeyde bir meslek olarak resimleri yapan ve yazıları yazan kâtiplerden sözedilmektedir²¹. Ancak onlar Fenikeliler'den bu harf yazısını aldıktan sonra, onu, kendi bünyelerine uyarlayarak, çeşitli metinler yazmağa başlamışlar ve M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren ciddi eserleri kaleme alarak, yüzyılın sonunda tiran kütüphaneleri dahi kurmuşlardır. Kitap sayısının artması, kâtiplerin çalışmalarının yoğunluğunu göstermektedir. Tarihçi, filozof ve şairlerin daha çok özel okuma ve dinleme yoluyla tanındıklarını söyleyebiliriz. Maddi durumu iyi olan entellektüel çevreler, eğitilmiş kölelere bunları kopye ettirerek dost çevrelerine dağıtmışlardır.

¹⁹ A.M. Darga, *Hitit Sanatı*, İstanbul 1994, s. 278; E. Akurgal, M. Hirmer, *Die Kunst der Hethiter*, München 1961, s. 101, fig. 131.

²⁰ Darga, *aynı eser*, s. 316, res. 303.

²¹ E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age*, London 1972, s. 178.

M.Ö. V. yüzyıl sonunda, Pers savaşlarından galip çıkan Atina'da, Perikles'in sağladığı refah sonucu, kitap birikimi olmuş, kültür ve bilime meraklı kişiler evlerinde özel kütüphaneler kurmuşlardır. Komedi yazarlarının belirttiğine göre, M.Ö. 430 yılında, Atina'da kitapçı dükkânları vardı. Atina'da Peleponnesos savaş sırasında, agorada, özel kitap satışı yapılan bir pazar (*la biblia*) bulunuyordu. Meraklı kişiler sabahları kitapçı dükkanlarında toplanarak, buradaki kitaplar konusunda tartışıyorlardı²². Bu entellektüel merkezlerde kitaplar henüz yayınlanmadan meraklılara tanıtılmış ve onların fikirleri alınmıştır. Bu ilginin sonucunda kitapların sayıları artmış ve muhtemelen ucuzlamışlardır²³. Atina dışındaki kolonilere dahi ulaşan kitaplar, buralarda satılıyordu. Atina'nın bu şekilde önemli bir kitap yayın ve ticaret merkezi olmasında, meslekleri kitap kopye etmek olan kâtiplerin (*bibliographos*) rolü inkâr edilemez. Bu kopye eden kâtipler dışında, yukarıda belirtildiği gibi, zamanla, metinlerin bazı yerlerini renkli harfler kullanarak boyayan kâtipler (*kalligraphos*) de ortaya çıkmıştır. Böylece kitaba duyulan ilginin artması sonunda, kitapçıdan (*bibliopola*) ücret alan ve orada müşteriler için kitapları çoğaltan kâtipler bir meslek olarak daha da belirginleşmişlerdir. Ancak elle çoğaltma söz konusu olduğu için, metinler de, kâtiplerin bilgi ve dikkatine bağlı olarak az veya çok hatalı ve pahalı olarak çıkabiliyordu. Bu hatalı ve pahalı metinlerden şikâyet edildiği bilinir²⁴.

Aynı yüzyılda yaşayan dramatistlerin eserleri kopye edilerek, hem sahnede koro ve diyalogları sürdüren sanatçılar ve hem de tiyatroya gelen binlerce seyirci için ucuz nüshalar halinde çoğaltılmışlardır²⁵. Bu kopyaların pahalıya malolmaları nedeniyle, *khoregus*, kâtiplerin ücretlerini ödüyordu. Tiyatroda her seyircinin elinde bir metin olduğu düşünülürse Aristophanes'in de belirttiği gibi, kâtiplere çok iş düşüyordu.

M.Ö. IV. yüzyılda, özellikle Platon ve Aristoteles'in kurduğu felsefe okullarında yer alan kütüphanesinin içerdiği kitap sayısında artış görülmektedir. Platon'un öğrencilerinden Hermodorus'un, Yunanistan dışındaki uzak yerlere, hocasına ait çoğalttığı kitapları yolladığı ve bundan kâr sağladığı bilinmektedir. M.Ö. 300 tarihlerinde, Atina'da kitapçı dükkânları dışında kitap panayırları devam etmektedir. Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde Karadeniz'e gelen kitap ticaretinin yayıldığını, Salmydessus'da karaya oturan gemilerin yükleri arasında kitap bulunduğunu kanıtlar anlatmıştır²⁶. Bütün bunlar, okuma alışkanlığının yayıldığını, kitapların alıcı bulduğunu kanıtlar. Artık mesleği kâtip olan profesyonel bu kişiler, bunları

22 Bkz. *Aristophanes, Ranae*, 114.

23 Bkz. *Pollux, Onomast*, VII, 211; IX, 47; Athenaios, *Deipnasophist*, III, 126 E.

24 Bkz. Diogenes Laertius. *Vit, Phil.*, III, 39, Plato.

25 Aritstophanes, *Ranae*, 114.

26 Bkz. Ksenophon, *Anab.*, VII, 5, 14.

kopye etmiş olmalıdırlar. Varlıklı aydınların evlerinde eğitilmiş kölelere kitap çoğalttırılırken, kitapçılar için de kâtiplerin kopye etmeğe devam ettikleri açıktır. Ksenophon evinde, Homeros metinlerini bu şekilde özel kâtiplerine çoğalttırıyordu²⁷. Ksenophon'un Scilla'da belli sayıda kölesi vardı ve onlara sınırlı ölçüde kopye ettirerek, dostlarına gönderiyordu. Antigonos Gonatas da kendi özel köleleri olan kâtiplerini Stoacı Zeno'ya göndererek, onun eserlerini kopye ettirmek istedi²⁸.

Bazı durumlarda kitap yakın bir dosta ödünç verilir ve bu kişi, ki tabii, kendi kâtibine kopye ettirerek geri gönderirdi.

İskender'in dünya imparatorluğu kurmak amacıyla Doğuya yaptığı sefer ve sonra imparatorluğun generalleri arasında paylaşılarak, küçük krallıkların kurulduğu Hellenistik devirde (M.Ö. 330-30) Eski Yunan ve Makedonya kültürlerinin, Doğu kültürleri ile kaynaştırılması için İskenderiye kütüphanesi kurulmuştu. Bu kütüphane ile ona bağlı olan bilim akademisi Musaion'da yapılan bilimsel çalışmalar ile, bilimlerinde araştırma yapılırken, edebi metinler üzerinde filolojik çalışmalar ve metin eleştirileri de gerçekleştirilmişti. Ayrıca İncil'in İbraniceden Grekçeye çevirisi dahil, pek çok din kitabı ve kanunun da çevirileri yapıldı. Ptolemaios II Philadelphos (M.Ö. 308-246) zamanında çevrilen Yahudi kanunları buna örnek verilebilir²⁹. Mısır'daki Ptolemaios krallığının korunmasında kitap üretimi artıyor, büyük bir yazma topluluğu birikiyordu. Hellenistik devirdeki bu bilimsel ve entellektüel aşamada kâtipler önemli bir rol oynadılar. Hellenistik kentlerin, önemli kültür merkezlerinin kitap talebini Atina karşılıyordu. Buradan ödünç alınan kitaplar, Mousaion'da kopye ediliyor ve bazen de gerçek nüshalar yerine, ceza karşılığı, sahteleri geri gönderiliyordu³⁰.

Hellenistik devirde Bergama, Atiokheia, Herakleia Pontica, Pella, Delphi, Atina, Rhodos, Teos gibi yerlerde krallık, gymnasion, yüksek okul, özel ve değişik türde kütüphanelerin kurulmuş olduğunu bildiğimize göre, kitap sayısının artmış olduğunu ve bunların yazılmasında ve kopye edilmesinde kâtiplere çok iş düştüğü söylenebilir. Özellikle 500.000 kadar kitap sayısı ile İskenderiye kütüphanesi, kâtiplerin kültür hayatındaki rolünü iyi bir biçimde ortaya koyar. Bu kütüphane için tüm Akdeniz çevresinde kitap aranarak, değerli yazmalar satın veya müsadere ettirilerek, kâtiplere çoğalttırılmıştır. Bunun için Yunanistan, K. Asya ve Akdeniz kıyısına yayılmış kitapçılardan yararlanılmıştır. M.Ö. III. yüzyıla tarihlenen Oxyrrhynchus ve

27 Ksenophon, *Memorabilia*, IV, 2, 10

28 Diogenes Laertius, *Vit. Phil.*, VII, 36.

29 Bkz. Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 5-6, 11, 13, 15.

30 Bkz. Ksenophon, *Anab.*, VII, 15, 12; Cicero, *Ad. Attic.*, XIII, 21, 4; Diogenes Laertius, *Vit. Phil.*, VII, 31; Dionys, *Helicar.*, *De Isocr.*, 18.

diğer Mısır kentlerindeki papyrus buluntuları, kitap ticaretinin ne kadar yaygın olduğunu ortaya koymaktadır³¹. Ptolemaios II Philadelphos da Theophrastos'un öğrencisi ve mirasçısı Neleus'dan, ünlü Aristoteles'in kütüphanesini ve Theophrastos'un kişisel koleksiyonunu satın alarak³² yazmaları kopist-kâtiplere çoğalttırılmıştır. Plotemaios III Euergetes zamanında ise Aiskhylos, Sophokles ve Euripides gibi üç büyük dramatistin eserleri, 15 talentlik rehin karşılığında alınarak, kâtiplere kopye ettirilmiş ve kitaplar çoğalttırıldıktan sonra, orjinali yerine kopyeleri verilmişti. İskenderiye limanına gelen gemilerdeki kitaplar da müsadere edilerek, İskenderiye kütüphanesindeki kâtiplere kopye ettirilerek çoğaltılmıştı. Aynı şekilde onların da orjinalleri kütüphanelerde alkonarak cezası ile birlikte, sahteleri verilmişti³³. Kâtiplerin kopyeleri sayesinde İskenderiye kütüphanesine binlerce kitap yığılmıştı ve bunların arasında birden çok nüsha vardı. Bunların içersinde kütüphane için en uygun olanlarının seçilmesinde, en güvenilir kâtibin kopye ettiği eserlerin ve bilgili kişilerin hazırladığı eleştirilmiş nüshaların ön planda tutulduğu anlaşılmaktadır. Yazmaları yazan ve kopye eden kâtibin veya kitabın yazıldığı tarihin belli olmadığı durumlarda, bunların en iyilerini seçmek için uzmanlar çaba gösteriyorlardı. Bu sonuca göre kopye yapan kâtibin, bilgili ve imlâ kurallarını bilen bir kişi olması gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca edebî eserler üzerinde yapılan çalışmalar ile, onların gramer, imlâ kuralları yönünden kusursuz ve hatasız olmaları sağlanıyordu. Gerek bilimsel ve gerekse edebi eserler üzerinde bu yoğun çalışmalar ve mevcut nüshaların, kâtiplerin kopye etmeleri ile çoğaltılması, kuşkusuz yazı atelyelerinin (*scriptorium*) gelişmesini de hızlandırdı. İskenderiye metinlerine, uzun süre standart metinler olarak bakıldığına göre, bunların, bu istinsah atelyelerinde, belli kurallara bağlı kalarak, standart ve düzgün örnek nüshalar olarak kopye edildikleri söylenebilir. Bu da bize buradaki kâtiplerin iyi yetiştirildiklerini göstermektedir³⁴.

İskenderiye kütüphanesi ve Musaion'da yapılan çalışmalar arasında Aristarkhos'un, kâtiplerin, kopye yaptıkları zaman hata yapmalarını önlemek hem kâtiplere ve hem de okuyuculara kolaylık sağlamak amacıyla, noktalama işaretlerini (*semeia, notae*) geliştirdiğini belirtmek gerekir. Metinlerin yazılması sırasında bunlar dikkate alınıyordu. Suetonius, bu işaretlerin, yirmi bir kadar olduğunu belirtmiştir³⁵.

³¹ C.Wendel, *Handbuch der Bibliothekswissenschaft I: Buch und Schrift*, s. 856.

³² Bkz. Athenaes, *Deipnosophist*, 1, 3a.

³³ Bkz. Galenos, *Comment, in Hippocr.*, III, II, 2; N. Yıldız, *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985, s. 95-6.

³⁴ N.Yıldız, *aynı eser*, s. 102-9.

³⁵ Bkz. Suetonius, *Gram. Lat.*, VII. 533.

Roma döneminde, diğer kurumlarda olduğu gibi, kâtiplik de daha iyi örgütlenmeğe başlanmıştır. Roma'da Cumhuriyet döneminin sonralarında bazı iç karışıklıklar olması yanında, kültürel hayatta olumlu gelişmeler de olmuştur. Özellikle güney İtalya'daki eski Yunan kolonileri aracılığı ile ve ayrıca Roma'lı generallerin tüm Akdeniz çevresinde kurduğu yeni eyaletler ve alınan Hellenistik merkezlerden ele geçirilen eski Yunanlılar'a ait kitapların Roma'ya getirilmesi ile, aydınların kitaba ilgisi artmış ve evlerinde özel kütüphaneler kurulmuştur. Kitaba duyulan ilgi ve onun yaygınlaşması, bir ölçüde kitap çoğaltma işleminde kâtiplerin büyük ölçüde yer alması ile gerçekleşmiştir.

Kâtip adı altında yer alan kopistlere *libraius* deniliyordu. Onlar, kitapları kopye etme dışında, aynı zamanda onları yapıştıran, ciltleyen, süsleyen kişilerdir. Bu kitapları satan kişiler ise, başlangıçta kâtip ile aynı şahıslardı, ancak ona, "kitapçı" anlamında *bibliopola* deniliyordu.

Kâtiplerin kitabı kopye etmesi için, yazar tarafından öncelikle kitabın yazılması gerekiyordu. Yazarın kitabını çoğaltma isteği üzerine kâtip harekete geçiyordu. Bu çoğaltma işlemi, devrin anlayışına, teşvikine, yöneticilerden gelen istek üzerine, toplumun kültür düzeyine ve meraklı kişilerin güdümüne bağlı olarak gerçekleşiyordu.

Bu durumda, kâtibin kopye etmesi sonucunda ortaya çıkan bir nüsha, elden ele dolaşıyorsa, yayınlanmış demektir. Gerek özel istekle kopye edilerek çoğaltma ve gerekse kütüphanelerdeki kitap sayısını artırma için yazılan kopyalarda, kâtibin hatasız örnek bir nüsha bularak, buna göre çoğaltması gerekiyordu. Zamanla bu durum kütüphanelerde yazı atelyeleri ve kopye etme işinde kullanılan standart ölçüyü getirmiştir³⁶. Bu durumda Roma Cumhuriyet dönemi başlangıcında, kitaplar kişisel girişimler ile *librarius* denilen kâtip tarafından, özellikle özel kullanım amacıyla çoğaltılıyordu ve bu kişi, çok zaman bir köle idi. Aşağıda örnekleri verileceği gibi, bunların bazıları çok kültürlü idi. Daha kitabın yayınlanması bitmese de; birkaç dostun, onu kâtiplere kopye ettirmesi, yarı yarıya yayınlanması demektir³⁷.

Yazar, kitabı editöre verdiği zaman, kâtibin hatasız bir kopye yapmasını garanti edemiyordu; dikkatsiz kâtipler, kötü kopyeler çıkartabiliyordu³⁸. Özellikle satış amaçlı kopye edilenlerin, meslekte deneyimli kâtiplere kopye ettirilmiş olmaları gerekiyordu. Ancak henüz o dönemde telif hakkı bulunmadığı düşünülürse, kâtiplerin istediği kadar kopye yapıp, nüshaları çoğalttıkları söylenebilir.

36 Wendel, *aynı eser*, s. 140.

37 Cicero, *Epist. ad Attic.*, III, 12, 1-2; 13, 21, 4; 15, 3. Ayrıca bkz. Galenos., XIX, s. 10; Hieron, Ep. 4; Sulpicius Severus, *Dial.*, I, 23.4.

38 Galenos, II, 216; XIX, 9; Diodoros, 1, 5, 2.

Cumhuriyet döneminde kâtiplerin önemini Cicero'nun yayıncı dostu Atticus'a yazdığı mektuplardan öğreniyoruz. Bu mektuplara göre, kitap yazılıp bitince, okunarak düzeltilir, kopye edecek kâtipler tarafından metin gözden geçirilir, hatalar düzeltilir, marja eklemeler yapılabilirdi. Eksikler var ise kâtipler tarafından düzeltilir ve aksanlamalar, noktalama işaretleri, harfler, kelimeler, metin dışındaki kenar notunda gösterilebilirdi. Birkaç kişilik musahhihler grubu, yazılan metni, esas metin ile karşılaştırıyorlar, düzeltilenler daha da değer kazanıyordu. Buna rağmen Cicero, Latin yazmalarındaki hatalardan söz etmiş ve bunların nasıl düzeltilmesi gerektiğini bilmediğinden şikayet etmiştir. Cicero'nun M.Ö. 54 yılının Ekim ayında Tusculum'dan, kardeşi Quintus'a yazmış olduğu mektupta, bunu dile getirdiğini biliyoruz³⁹. Bu mektupta özellikle Tyrannio'nun tembelliğinden şikayet eder ve hataların nedeni olarak onu gösterir. Cicero, aynı şekilde M.Ö. 45 yılının 10 Temmuz tarihli ve Atticus'a yazdığı mektuplardan birinde, müstensihlerin yani kâtiplerin hatalı kopyesinden şikayet etmiştir⁴⁰. Cicero'nun yazlık kır evinde (villasında) kitaplarını düzenleyen köleleri vardı⁴¹. Ancak bu düzenlemeler dışında kâtiplik görevini yapıp yapmadıklarını bilmiyoruz.

Başlangıçta özel girişimler ve henüz yaygınlaşmadan yapılan çoğaltmalara Varro (M.Ö. 116-27) ve Cicero (M.Ö. 106-43)'nun dostu Atticus'un bir yayınevi sahibi olmasını örnek olarak gösterebiliriz. Atticus, dostlara ait kitaplar dışında, beğenilen kitapları da kölelerine kopye ettiriyordu. Bu köleler dışında hür kişiler de görev yapıyordu. Hiçbir siyasi bağımlılığı olmayan Atticus, Cicero'ya edebi danışmanlık yapmış olabilir. Mektuplarda sık sık hatalardan söz edilmesi, Atticus'un bu yazıları düzelttiğini ve Cicero'ya zaman zaman fikir vermiş olabileceğini gösterir. Atticus'un yanında çalışan ve bu işleri sürdüren yardımcıları, kâtipleri, bilgili ve kaligrafisi düzgün kişilerdi. Bu kişiler, köleler, daha çocukluklarından itibaren kaligrafi yönünden eğitiliyorlardı. Atticus'un *scriptorium*'undan çıkan kopyeler oldukça hatasızdı. Belirtildiği gibi, *libraii* çok yetenekli ve bilgili kişiler olup yazma işlemi dışında, yapıştırma, ciltleme gibi işler ile de uğraşıyorlardı. Bu yetenekli köleler arasında, Cicero'nun azatlı kölesi Tiro tarafından kısaltmalar (*notae*) hazırlanmış ve bu sayede düzgün nüshalar yazılabilmıştır. M.Ö. 56 Nisan-Mayıs tarihli mektupta, gramerci Tyrannio'nun bu işi yaptığı ve iki yardımcısı bulunduğu anlaşılmaktadır⁴². Bu yardımcıları ise Dionysos ve Mnepheilos adlı köleler idi⁴³. Cicero, Atticus'un bu kölelerini,

39 Bkz. Cicero, *Epist. ad Quint. frat.*, III, VI, 6.

40 Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, XXII; 2.

41 Bkz. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 4 a.

42 Bkz. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 4 a.

43 Bkz. Cicero, *Epist. ad Attic.*, VI, 8 a.

kütüphanesini düzenlemek için almıştır. Bunlar çeşitli işlere bakıyorlardı, ancak asıl kâtip Tyrannio idi. Bu daha az önemli işleri yapan iki kişiden Dionysos kaçmış, Cicero'nun kitaplarından bazılarını da yanına almıştır ve bu nedenle cezalandırılmıştır⁴⁴. Köle ve azatlı köleler, kitap onarımları ve düzenlemeleri de yapan kâtipler miydi? Bu *librarii* denilen köleler. Cicero'ya kitapları konusunda yardım etmiş olsalar da esasen kâtiplik görevini sürdürmüş olmalıydılar⁴⁵. Atticus çok istenilen kitapları, işte bu kölelere veya kâtiplere kopye ettirerek satıyordu. Atticus'un kâtiplere çoğalttığı kitapları sattığı, Atina'da açmış olduğu bir kitap deposundan da anlaşılmaktadır. Bu depoya Roma'lı turistler ve kendi dostları gelerek, eski Yunan yazmalarını buradan satın alıyorlardı⁴⁶. Roma'lı yazarlar böylece kolaylıkla eski Yunanca eserleri bulabiliyorlardı.

Atticus'un söz konusu kâtip ve yardımcıları genelde eski Yunan adları taşımaktadır. Dionysius, Menophilus, Antaeus ve Phamaces'in adları bunu göstermektedir. Cicero'nun yardımcısı Khrysippus da diğer bir örnektir⁴⁷. Cicero'nun mektuplarından bu kâtiplerin adlarını öğreniyoruz. Bu adlar arasında bazı değişik görevler de belirtilmiştir. Servile, Phamaces, Antaeus ve Salvio adlı kişiler örnek verilebilir. Pharmace, *tabellarius*⁴⁸ ve Salvius ise *anagnostes* (okuyucu)⁴⁹ olarak gösterilmişlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi, Mnephilos ve Diodorus da bu arada adları geçen kişilerdir. Cicero'nun mektuplarının bize gösterdiği gibi, Atticus, eski Yunanca ve Latince yazmaları, eğitim görmüş bu köle-kâtiplere yazdırıyor ve onları kopye yolu ile çoğalttırıyordu. Cornelius Nepos da, Atticus'un hayatından söz ederken, gerek kopya yapan ve gerekse okuma işini sürdüren bu eğitilmiş köle kâtiplere değinmiştir⁵⁰. Atticus'un *scriptorium*'undaki bu faaliyeti geniş boyutlu olmalıdır. Çünkü yukarıda belirtilen Atina'daki kitap satışı dışında, diğer pekçok ülkeden kitap satın alınarak toplanıyor ve bunlar, kâtiplere kopye ettirilerek çoğaltılıyordu⁵¹. Bu ticaret eyaletlere kadar yayıldığına göre⁵², Kâtiplerin sayısı ve faaliyetlerinin çokluğu görülebilir. Öyle ki Roma dışından gelen kitaplar, yazı atelyesinde sıralarını bekliyorlardı. Bundan başka Cicero,

44 Bkz. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, LXXVII, 3.

45 N. Yıldız, *aynı eser*, s. 180-6.

46 Bkz. Cicero, *Epist. ad Quint.*, II/1.

47 Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 8, a 2; V, 2, 8; 5, 3; XI, 2 ;3; XIII, 44, 3; 30, 2; Cicero *Epist. ad Quint. frat.*, III, 4, 5; 56.

48 Cicero, *Epist. ad Attic.*, XVI, 2, 6.

49 Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, 29,3.

50 Cornelius Nepos, *Attic.*, XIII, 3.

51 Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, 8.

52 Bkz. Cicero, *Epist. ad Attic.*, III, 4,6.

kitaplarının Atina ve diğer eski Yunan kentlerine yayılması için onları, Atticus'a emanet etmişti⁵³.

Atticus ünlü olduğu için onu tanıyoruz. Onun dışında da kâtipleri kullanan *scriptorium* sahipleri bulunmuş olmalıdır. Sayıları çok olan *librarii*, kâtipler, değişik yerlerde ve kişilerin kendi evlerinde çalışmış olmalıydılar⁵⁴. Ancak Cicero zamanında rastladığımız, zengin kişilerin kendi evlerinde, kitaplarını, bu kâtiplere kopye ettirmeleri her zaman iyi sonuç vermeyebiliyordu. Aynı şekilde Cicero'nun Atticus'a yazdığı mektuplardan, bu kâtip hatalarından söz edilmektedir⁵⁵. "İlgimi çeken kitaplar satılık değil ve akıllı bir kâtip bulunmaz ise çoğaltılamıyorlar. Pekçoğu da hatalı kopye edilmiş ve dürüstçe satılmıyor".

Bazı zenginlerin kendi kâtipleri tarafından, evlerinde yapılan kopyeleri ve Atticus gibi, yayınevi sahibi diyebileceğimiz kişilerin yazı atelyelerindeki kopye ve yazma faaliyetlerini gördükten sonra bu kâtip-kopistlerin, yavaş yavaş nasıl kitapçıya dönüştüklerinden söz edelim. İlk bazı *librarii* yani kâtipler, kitapçı dükkanları açarak, kopye ettikleri kitapları satmağa başladılar. Atticus'un iyi örgütlenmiş, dikkatli ve yetenekli kâtipler seçebilmiş olması, bu kâtiplerin kitap sayısının artması, sonuçta kitap satışının düzenlenmesini gerekli kılmıştır.

Cumhuriyet devri başlarında bu kitapçıların sayısı azdı. Onlar, kendi kitaplarını, kâtiplere kopye ettirerek, aralarında değiş-tokuş yapıyor ve satıyorlardı⁵⁶. Kitap ticareti gelişmeden önce *libraius*, sadece istek olursa kopya yapıyordu. Birden çok kopya yaparak, bunları satmak için depolamak gibi bir fikri yoktu. Bu kitapçılar yaygınlaşmadan önce, kişilerin ve daha geniş anlamda halkın, belgeleri çoğaltmak için, Forum yakınında dükkanları bulunan ve kendi başlarında çalışan kâtipler, halkın günlük metinlerini kopye ediyorlardı. Daha çok popüler okul metinleri ve edebi günlükler satıyorlardı. Öğrenci, gerek duyduğu zaman, bunları alarak çoğalttırıyordu. Livius Andronicus'un eserlerinin satışı bu şekilde başlamıştı. İşte öğrencilerin ve diğer kişilerin isteklerinin karşılanması için, kâtipler, *librarii*, kitapçı durumuna geçmek zorunda kaldılar. Onlar sürekli kopya yaparken, aynı zamanda kitapçı rolünü de birlikte üstlenmiş oluyorlardı. Diğer bir deyişle, *librarius*'dan yani kâtipten kitapçıya, *bibliopola*'ya yavaş yavaş geçilmiş oluyordu. İlk zamanlar kitapları sınırlı olarak çoğaltırken, tam anlamı ile kitapçı dükkânı haline dönüşünce, değerli ve müşteriye memnun edecek hatasız yazmalar elde

53 Bkz. Cicero, *Pro Sull.*, 42; Cicero, *Epist. ad Attic.*, II, 1,2; Cattullus, 95, 5.

54 Cicero, *Epist ad Attic.*, XIII, 21, 4; Cicero, *Epist ad Fam.*, XVI, 21, 8; Cicero, *Pro Sull.*, 43; Cicero, *Leg.*, III, 46.

55 Cicero, *Epist. ad Attic.*, III, 4, 6; Cicero, *Epist. ad Quint.*, 3,4,5 ve 3,5,6.

56 Cicero, *Epist., ad Attic.*, III, 4; Cicero, *Epist. ad Quint.*, III, 4,5.

etmek için artık kitapçı dükkânlarında dikkatli ve bilgili kâtiplerin çalıştırılmış olmaları gerekir. Azatlı ve kölelerden oluşan bu *librarius*, sadece kâtip rolünü mü üsleniyordu? Yazmaları süsleyen, yapıştıran, ciltleyen yardımcı elemanlar ile aynı kişiler mi idi? Her ne olursa olsun, burada, kâtip büyük bir rol oynamış olmalıdır.

Cicero zamanında az olan bu kitapçıların⁵⁷ Catullus'un da tanıklığı ile⁵⁸, bulunduğunu biliyoruz. Bu durumda kitapçı ve kopistlerin fonksiyonları birleşmiş oluyordu. Gene de I. yüzyılda bir yandan kitapçı dükkânları gelişirken, diğer taraftan yarı kitapçı, yarı yazı atelyesi durumundaki, içinde kâtiplerin çalıştığı yerler artmış olmalıdır. Ancak imparatorluk döneminden önce, bunların sayılarının az olduğu bilinmektedir⁵⁹. Bu dönemde kişiler de özel olarak, kendi aralarında değiş-tokuş yolu ile kâtiplerin çoğalttıkları kitapların dolanımını sağladıkları ve ticaretini yaptıkları anlaşılmaktadır⁶⁰.

Bu yazı atelyelerindeki ve onu takiben kitapçı dükkânlarındaki kâtiplerin kopye işlemleri, Cumhuriyet döneminin kütüphaneleri için de hizmet veriyordu. Bu kütüphanelere yeni kitaplar satın alınırken, eski kitapların ise kâtiplere çoğalttırılarak sağlandıkları düşünülebilir.

Roma'da İmparatorluk dönemine geçildiğinde, ilk imparator Augustus'un (M.Ö. 27-M.S. 14), Romalılık bilincini güçlendirmek ve eski Yunan kültürünün egemenliğinden kurtarmak amacıyla milli şair ve yazarları koruması sonucu özellikle Latinlere ilişkin her çeşit yayın çoğaldı. Bu dönemde Varro ve Asinius Pollio'nun girişimleri ile halk kütüphanelerinin Roma'da kurulması da yayma duyulan ihtiyacı arttırmış olmalıdır. M.S. II. yüzyılda Roma İmparatorluğu zamanında her alanda görülen gelişme sonucu, gene çeşitli türden kütüphaneler kurulmuş ve kitapçı dükkânları çoğalmıştır. Bu durum, M.S. III. yüzyıl sonlarına doğru, çeşitli nedenlerle, Roma'nın güçten düşmesine kadar sürmüş, ancak zayıflamanın kültür hayatına etkileri de artmıştır.

Roma İmparatorluk döneminde de gene eğitilmiş köle ve azatlılar, kâtip olarak özel evlerde, yazı atelyelerinde kitapçılarda ve kütüphanelerin yazı odalarında çalışmaya devam ettiler. Aynı şekilde papyrus, pergament veya balmumu levhalar üzerine yazmayı sürdürdüler. Bu kâtipler, *librarii*, içerisinde, balmumu levha üzerine yazanlara *scribae cerarii* adı veriliyordu. Ancak genel *scriptor* başlığı altında belirlenen bu kâtiplerden kitapları kopye

⁵⁷ Bkz. Cicero, *Phil.*, II, 9, 21; Cicero, *Epist. ad Quint.*, III, 4,5.

⁵⁸ Bkz. Catullus, XIV, 17, 20.

⁵⁹ Bkz. Cicero, *Epist. ad Attic.*, III, 4; Cicero, *Epist. ad Quint.*, III, 4,5.

⁶⁰ Bkz. Cicero, *Epist. ad Quint.*, III, 4.

edenler⁶¹ ile kitapçılık görevini üslenenlerin⁶² hepsine de *librarius* denilebilir. Kütüphanelerde kâtiplik yapan kişiler yanında, bazen diğer görevleri yapanlar da bu ad ile belirlenmişlerdir⁶³.

Bu dönemde bazı görevlerin kurallara bağlandığı görülmektedir. Özellikle kopist veya müstensih diyebileceğimiz bu kâtiplerin, yazma koşulları zaman zaman belirlenmişti. Saatte ortalama 15-16 satır kadar kopye yapabiliyorlardı. Roma'da uygulanan bu kural dışında, kitapçı dükkânlarında çalışan kâtipler ise günde on saat çalışıyordu. Her eser aynı sayıda kopya edilmez, bazılarının çok sayıda kopyası yapılırdı. Örneğin Tacitus, devlet kütüphanelerine konulmak üzere, 275 yılında, on kez yazılmıştır⁶⁴. Kitapçılarda ortalama yüz kadar köle çalıştırılıyordu. Bunların kopye ettiği eski Yunan ve Latin yazmaları için belirli bir ölçü bulunuyordu. Kopya yapan kâtipler için 35 satır, 16 hece, 50-100 kadar sütun gibi ölçüler (*stichometri*) konularak, çalışmalar buna göre düzenleniyordu. Seneca zamanında bilgili bir kölenin, 100 *sestertius* aldığı belirtilmiştir. Verilen ücret, kopistler (*librarii*) ve uzmanlar (*amanunsis*) için ayrı ayrı idi⁶⁵. Kâtiplere verilen ücretler, kitabın maloluş fiyatını artırıyor. Eski Yunanca bilen köleler, ortalama 8000 *sestertius* kadar ücret alıyorlardı; yüksek eğitilmiş olanlar için bu ücret artabiliyordu⁶⁶. Ancak M.S. 301 yılında, imparator Diocletianus tarafından çıkartılan bir buyruktuya göre⁶⁷ 100 satır yazma karşılığında 20-25 *denarius* verilmesi öngörülmüştü⁶⁸.

Kâtipler kopya yaparken, biri okuyor ve birkaç kopist-kâtip metni yazıyordu. Özellikle kapsamlı eserler için 10'dan çok Kâtipden yararlanılıyordu. Onlar, ancak doğru olarak duyarsa, hatasız olarak yazabiliyordu. Yazarken dikkat edilmesine rağmen, hatalı metinler de çıkabiliyordu. Latince zamanın konuşulan dili olduğu halde, Latince metinlerde hata daha çok, Grekçe metinlerde ise daha azdı. Bunun nedeni, kopya yapan kâtiplerin Grekçe yazmaları daha kolayca istinsah edebilen eski Yunanlı Kâtipler olmasıdır. Bu azatlı kâtipler, yazdığı Grekçe yazmalar, Latince olanlardan daha değerli idi. Latince metinleri yabancı dil gibi yazıyorlardı. Ancak Sosius kardeşler (Sosii), Secundus, Atrechus,

61 Cicero, *Epist. ad Attic.*, 12, 40, 1; Titius Livius, 38, 55,8.

62 Seneca, *Benef.*, 7,6,1; Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, 5,4,1.

63 N. Yıldız, *aym eser*, s. 349.

64 Wendel, *aym eser*, s. 140.

65 H. Leclercq, "Livre", *D'aremb.-S'aglio*, süt. 1770.

66 Phillips, *The Publication of Books at Rome in Classical Period*, 1981, s. 233.

67 Bkz. *Edict. Diocl.*, 7, 39-40.

68 R. Duncan Jones, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge 1974, s. 54.

Valerianus gibi Roma'lı olanları da vardı⁶⁹. Buna karşılık Tryphon⁷⁰ ve Dorus eski Yunan'lı⁷¹ idiler. Grammaticus'un elinden çıkan tashihli metinler hatasız oluyordu ve bu kitaplar daha pahalıya satılıyordu⁷². Aulus Gellius, O. Octavius Lampadio'nun bilgili bir kişi olarak Ennius'un metinlerini hatasız yayınladığını belirtmiştir⁷³. Bazen de bilgisiz okuyucular, kafalarına göre kitaplardaki kelimelerin hatalı olduklarını düşünerek, bunları değiştiriyorlar ve kâtiplerin üzerine atıyorlardı⁷⁴.

"Bilgisiz okuyucular, eski kitaplar ile karşılaştıklarında, bazı şekilleri değiştirmeye ve bunu, aynı hatadan dolayı bizzat suçlanmış kâtiplerin cahilliğine yükleme eğilimindedirler".

Kâtipler, yasaklanmış bir yazarın eserini kopya ettikleri için cezalandırılıyorlardı. Örneğin imparator Domitianus, Tarsus'lu Hermogenes'in eserlerini yasaklamış ve onu kopye eden kâtipi de çarmıha gerdirmişti⁷⁵. Yazarın izni olmaksızın da kâtip kopya yapabiliyordu. Quintilianus'un konuşmaları bu şekilde yazıldı⁷⁶.

Kâtibin, kitap kopya etme koşullarından söz ettikten sonra, onun bu çalışmasının sonucu olarak kitabın yaygınlaşmasına değinelim. Bu nedenle de onun kitapçı dükkânlarında önemli görevler aldığını vurgulayalım.

İmparator Augustus'un zamanında, İskenderiye'den sonra Roma kenti de başlıca kitap pazarı olmuştur⁷⁷. Belirtildiği gibi, Cumhuriyet döneminde sadece dostlar için yapılan kopyalar, kitaba duyulan ilginin sonunda artarak, açılan kitapçı dükkânlarında satılmağa başlanmıştır. Ancak bu kitapçıların ilk sahipleri kâtipler olmalıdır. Özellikle satış için yapılan kopyalar, bilgili, dikkatli, deneyimli kâtipler tarafından yazılıyordu. Nitelikli kitapçılar, ticarî amaçla, iyi satış yapabilmek için bu bilgili kâtiplerden başka, dükkânlarında dikkatli okuyucular (*anagnostai*, *anagnostae*) ve musahhihler (*diortatai*) bulunuyorlardı. Böylece satılacak kitaplardaki kâtip hataları, bu dükkânlarda tashih edildikten sonra alıcı buluyordu⁷⁸. Martialis, kitaplardaki hatalarını,

69 Martialis, *Epigr.*, 1, 2; 1, 113; 1, 117.

70 Martialis, *Epigr.*, 4, 72; Quintilianus, *inst. Orat.*, praef. 1.

71 Seneca, *Benef.*, 7, 6, 1.

72 Bkz. Martialis, *Epigr.*, VII, 12, 5, 8.

73 Bkz. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XVIII, V, II.

74 Quintilianus, *Inst. Orat.*, IX; IV, 39.

75 Suetonius, *Dom.*, 10.

76 Quintilianus, *Inst. Orat.*, VII, II, 24.

77 Bkz. Strabon, *Georg.*, XIII, 609.

78 Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, V, IV, 1.

yazar tarafından değil, onu kopya eden kâtip tarafından yapıldığını iddia ederek, bu görüşü doğrulamıştır⁷⁹.

"Okuyucu, eğer bu sayfadaki şiirler size ya müphem veya dili (Latincesi) bozuk geliyorsa, bu benim hatam değildir. Müstensih, sizin için metni acele ile kopya ederken, onları bozmuştur".

Martialis kendisi de bu durumla karşı karşıya idi. Onun *Ksenia* adlı eseri kâtip hataları ile dolu olarak, Tryphon dahil, çeşitli kitapçı dükkânlarında satılıyordu. Ancak kopya yapma işlemi tekrarlandığı zaman hatalar da düzeltilmiş oluyordu⁸⁰.

Kâtiplerin bu çalışmaları Roma'daki iç piyasayı doyuruyordu, ancak M.Ö. I. yüzyılın son çeyreğinde kitap sayısı artınca, Roma dışında da kitap pazarları oluştu. Africa'daki Utica ve İspanya'daki Ilerde gibi yerlerde dahi Roma'dan gönderilen kitapların satıldığı pazarlar vardı. Bu kitap ticaretinin yaygınlaşmasında kâtibin rolü büyük olmuş ve kitabın kalitesi artmıştır. Augustus zamanında, içlerinde kâtiplerin çalıştığı kitapçılardan pekçoğu bilinmektedir. Bunlardan Horatius'un eserlerini satan Sosii⁸¹; Quintilianus'un yayıncısı olan Tryphon⁸²; Argiletum'da zarif kitapların satıcısı Atrectus⁸³; Barış Tapmağı ile Minevra Tapınağı arasındaki, Martialis'in yayıncısı Secundus⁸⁴; Cicero ve Titus Livius'un eserlerini satan Dorus⁸⁵ ve ayrıca Martialis'in gençlik eserlerinin yayıncısı olduğu gibi, Q. Valerianus'un yayıncısı Pollius⁸⁶ sayılabilir. Bunlar merkezi yerlerde, halkın ve özellikle entellektüellerin gitme alışkanlığı olan yerlerde idiler. Böylece gerek Roma'da ve gerekse dış ülkelerde, eyaletlerde Augustus devrinin ünlü ve verimli şair ve yazarları kâtiplerin sayesinde dağılıyor, geniş kitlelerce okunmağa başlıyordu. Doğal olarak, daha sonraki dönemlerde de bu durum devam etti. Örneğin İmparator Traianus zamanında Plinius'un kitapları Lyones'da satılıyordu⁸⁷.

Bu genişleyen kitap ticaretinde önemli bir yer tutan kitapçıların bazıları, hem kitapları çoğaltan yayıncı ve hem de kitap satıcısı idiler. Örneğin, Martialis ve Quintilianus'un yayıncısı Tryphon bu iki görevi de

79 Martialis, *Epigr.*, II, VIII.

80 Phillips, *ayrı eser*, s. 13.

81 Bkz. Horatius, *Epist.*, I. 20, 1; Horatius, *Ars Poet.*, 345.

82 Bkz. Quintilianus, *Inst. Orat.*, *Ep. ad. Tryph.*, 3; Martialis, *Epigr.*, IV. 72, 2; XIII, 3, 43.

83 Bkz. Martialis, *Epigr.*, I, 117, 8-11.

84 Bkz. Martialis, *Epigr.*, I, 2; I, 113.

85 Bkz. Seneca, *De Benef.*, VII, 6,1.

86 Bkz. Martialis, *Epigr.*, I, 113.

87 Bkz. Plinius, *Epist.*, IX, 11; 2; Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, IX, 4,1.

sürdürüyordu⁸⁸. Bu dükkânlarda hem kopya yapan müstensih-kâtipler çalışıyor, ayrıca cilt, yapıştırma v.s. gibi işleri sürdüren kişiler de bulunuyordu. Dükkânlarda yaklaşık yüz kadar köle çalışıyor ve popüler kitaplar daha çok kopya ediliyordu⁸⁹.

M.S. IV. yüzyılda, Roma dünyasında hristiyanlığın yerleşmesi sonucunda din kurumları artmış, bunları besleyen yayın hayatı gelişmiş ve din konulu kitapları içeren kütüphaneler kurulmuştur. Buna bağlı olarak kâtiplerin çalışmaları da değişik bir yöne girmiştir. Onların hizmet verdiği *scriptorium*'larda, Hristiyanlıkla beraber sözlükler, litürjik eserler, Kilise Babalarının eserleri kopye edilmişlerdir. Bu manastır yazı atelyelerinde daha önceki dönemlerin klasik eserleri de eğitim amacıyla çoğaltılmışlardır. Bunlar arasında İstanbul'daki (Constantinopolis) *kâtiplerin, antiquarii*, kütüphanelerdeki kitapları kopya ederek çoğalttıkları bilinmektedir. İmparator Theodosius'un kodeksinde bu müstensih ve kopistlere, diğer bir deyişle kâtiplere ayrıcalık verildiği belirtilmiştir⁹⁰.

"Kâtip, müstensih ve konstüllüğe ilişkin liktorların *decuries*'inin düzeni, (imparatora) yakarışlarla takdim edildi... onlara imtiyazlar verildi".

İstanbul'daki kütüphanenin kitaplarının kopya edilmesi konusunda ise şöyle deniyor⁹¹:

"Yazı konusunda yetenekli dört Yunanlı ve üç Latin müstensih (*antiquarii*), yaşlarından dolayı (Constantinus) kütüphanesine seçilmiş olmasını emrettik. Onlara, halkın Coduces erzağından çıkartılmış olan uygun nafaka tahsis edilecektir, müstensihler için bizzat halktan alınmış görünüyor".

Böylece Hristiyanlık dönemindeki Lyons, Kartaca, Aleksandria, İstanbul ve diğer kentler kitap ticaretini sürdürürken, bu konuda kâtiplere de çok iş düşüyordu.

Böylece yukarda görüldüğü gibi, kültür ve bilim tarihi açısından, kitapların çoğaltılması ile, kâtibin (kopist olarak) önemli bir rol oynadığı, kültür ve bilim yaygınlaştırılması için hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Aynı amaçla kütüphanelerdeki kitapların da çoğaltılmasında görev alan kâtip, zamanla kitapçı, kitap satan kişi olarak, bu işlevi sürdürmüştür. Ancak bilindiği gibi, her yazı yazan kişi kâtip değildir. Örneğin kitabın yazarından (*scriptor*) ve öğrencilerini eğiten, onlara yazdıran öğretmenden (*litterator*) farklı bir kişidir. Ancak eskiçağın kurumlarında, "dikte ettirilen kişi" anlamına gelen sekreterin, kâtip olarak da ele alındığını görüyoruz. Değişik adlar ile

88 Bkz. Martialis, *Epigr.*, IV, LXXII; XII, 2.

89 N. Yıldız, *ayrı eser*, s. 318.

90 *Cod. Theod.*, 8, 9, 1.

91 *Cod. Theod.*, 14, 9, 2.

kâtip ve sekreterlik görevleri ile karşılaştığımız Antikçağda; bu görevlerin bazen günümüzde olduğu gibi, sekreterlik adı ile, bir çeşit yönetici fonksiyonlarına sahip olduğunu görüyoruz.

Başlangıçtan itibaren her kurumun bir sekreteri veya kâtibi bulunduğu ve bunun, özellikle eski Roma'nın gelişmiş teşkilât tarihinde oynadığı rol düşünülecek olursa, kültür ve bilim alanından farklı bir nitelik taşıyan bu kâtiplik ve sekreterlik kurumunu ayrı bir araştırmada ele almak gerekmektedir. Gerek özel ve gerekse resmi görevlerde bulunan bu kişiler, değişik kurumlar içersinde ve değişik adlar ile ortaya çıkmaktadırlar. Ancak bu görevleri yapan kişiler, bazen değişik işlere de baktıkları için karmaşık bir konumda buldukları söylenebilir.